

4. A törzsi világ

A nacionalizmus legjelentősebb modernizációellenes felfogását az az álláspont képezi, amely a nacionalizmus atavisztikus törzsi jellegét és a belőle következő felvilágosodásellenességet tekinti a jelenség lényegének. Alapjában véve a Kant Herder-kritikájának egyik érvére, az univerzális értékekkel való összeegyeztethetetlenségre épül a „törzsi” nacionalizmusfelfogás egyik válfaja. Egy másik pedig a piaci szabadság korlátozásának elvére. A „törzsi” minősítés tehát ugyan egymástól részben eltérő értel-

mezést takar, ám a nacionalizmus törzsi értelmezései abban a kérdésben megegyeznek, hogy az egyetemes emberi szabályokkal és értékekkel szembeforduló partikularizmusról van szó.

Ám azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy ezen túl miben rejlik a törzsi jelleg társadalmi kohéziós ereje, már eltérő vélemények fogalmazódnak meg. A legerősebb megfogalmazás szerint a nacionalizmus a felvilágosodás racionális egyetemességével – mint az erkölcsöt és kultúrát pusztító elnyomással – állítja szembe a szenvedély ősiségét, az ideológiává emelt törzsi hagyományvilágot.

Isaiah Berlin szerint „az univerzalizmus – mivel mindent arra a legkisebb közös nevezőre redukál, amely minden emberre mindig érvényes – megfosztja az életeket és az eszméket is attól a sajátos tartalomtól, amely érdekessé teszi őket. Szerinte ezért folytatott Herder kérlelhetetlen keresztes hadjáratot a francia univerzalizmus ellen, ez a magyarázata az individuális kultúrákról alkotott elgondolásának.”⁸⁸ Ugyanakkor a nacionalizmus szerint nem a természetes fejlődés útján alakult ki. „A nacionalizmus a nemzeti öntudat izgalmi állapota, amely tud békés és türelmes lenni, s időnként ilyen is volt. Általában sérülések, kollektív megaláztatások váltják ki.”⁸⁹ Úgy véli, hogy ez történt a németekkel is. A nacionalizmus Schiller visszacsapódó vesszője. Gyötrőiknél magasabb rendű tulajdonságokat fedeztek fel magukban azok, akiket elnyomtak, „ez az idegen uralom alóli felszabadulás automatikus pszichológiai velejárója [...], természetes reakció a megaláztatásra és az elnyomásra egy nemzeti sajátosságokkal rendelkező társadalom részéről”.⁹⁰ Ebben a formájában kapcsolódik össze a kizsákmányolás elleni harccal.

Berlin lényegében Acton és végső soron Kant álláspontjához hasonlóan egyfajta deformációnak tekinti a jelenséget. Kohnhoz és Plamenatzhoz hasonlóan pedig az idegen elnyomásra adott válaszként írja le a nacionalizmus születését. Ugyanakkor számára a válasz más természetű, és a címzettje elsősorban a liberalizmus. „Szerintem, amit látunk, világméretű reakció a tizenkilencedik századi liberális racionalizmus legfontosabb tanaira, zavaros erőfeszítés egy korábbi erkölcsiséghez való visszatérésre.”⁹¹

A herderin kívül az actoni szempont is megjelenik Berlinnél. A lázadók szerint „Azt követelik, hogy ismerjék el emberi mélt-

tóságukat”.⁹² „Az egyéni és a nemzeti függetlenség követelése – az a követelés, hogy ne avatkozzanak az ember életébe, ne parancsoljanak neki, és ne szervezzék meg mások – ugyanaból az érzésből, a megsértett emberi méltóság érzéséből fakad.”⁹³

Berlin szerint az újkori racionalizmus maga váltotta ki a nacionalizmust (azaz ezen a ponton Kedourie álláspontjához kapcsolható). Ám Berlin szerint ezt követően a régi idők iránti nosztalgia formáját ölti. A gonoszt gyökerestül ki kell tépni. Ezzel a hangulattal és ezzel a bajjal függ össze a modern nacionalizmus. Ugyanakkor az elnyomottak számára a meggömbült háta kiegészítését, „...olyan szabadság visszanyerését jelenti, amellyel talán sohasem rendelkeztek (ez az emberek fejében levő eszmék kérdése)”.⁹⁴ Vagyis az elismerés vágya vezet a nacionalizmushoz.

Berlin tehát összekapcsolja Acton elnyomtatás elleni érvét a morális egyetemesség elleni érveléssel. A nacionalizmusnak így azonban lényegileg szenvedélynek kell lennie. A felvilágosodás racionális egyetemességével mint elnyomóval állítja szembe a szenvedély ősiségét, az ideológiává emelt törzsi hagyományvilágot. Az ember méltóságát ennek felmutatásával szerzi vissza, miután a fejlettebbek általi elnyomás során elvesztette.

Ugyanakkor európai formájában a nacionalizmus egyfajta doktrínává emelt, a modern világban megjelenő tudatállapottá is válhat. „Ezen nem a nemzeti érzést mint olyat értem – ez valószínűleg visszavezethető a törzsi érzésre a még dokumentált legkorábbi történelmi időkig. Nacionalizmuson mint tudatállapoton a nacionalizmus tudatos doktrínává emelését értem, mely az egyéni tudatállapotnak egyszerre terméke, világosabb kifejezése és szintézise is, és amelyet a társadalom elemzői hatóerőként és fegyverként ismernek fel. Ebben az értelemben nacionalizmus sem az ókori világban, sem a keresztény középkorban nem volt.”⁹⁵

Vagyis Berlin tulajdonképpen még egy kísérletet tesz arra, hogy összekapcsolja a nacionalizmus szenvedélyszerű felfogását Kedourie ideológiafelfogásával. A végeredmény egy szenvedélyekre, indulatokra, hitekre épülő veszélyes kollektivistá ideológia, s erre építve azonosítja az egész nacionalizmust annak organicista felfogásával. Szendvedély és ideológia összekapcso-

lásának lehetősége jelzi, hogy Kedourie felfogása használható a nacionalizmus különféle típusai esetében, úgy a modernizációpárti, mint a modernizációellenes nacionalizmus magyarázatára, avagy az individualista, illetve a kollektivista nemzetfelfogás értelmezésére. Az ideológia egyesítő erejének hatékonyságszempontja egymással ellentétes morális és politikai célokat is elvisel.

Ugyanakkor Berlin szintén szembekerül azzal a problémával, amely a nemzet jellemzőinek lezárhatatlan listájából ered. De szembe kell néznie e probléma egyik következményével is, nevezetesen azzal, hogy az egyes egyének nemzeti identitásában sem jelennek meg azonos módon a lista különféle elemei. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem minden egyén viselkedik az általa törzsinek minősített nacionalizmus kötelmei szerint, magát Berlint is beleértve. Minden bizonnyal ez a magyarázata, hogy Berlin megkülönbözteti a nacionalizmust és a nemzethez tartozást. David Miller szerint azonban ezen a ponton logikai hibát vét, ugyanis a nemet a faj alá rendeli.⁹⁶

Ám Miller észrevételénél alighanem többről van szó. Nevezetesen arról, hogy Berlinnek is szembe kell néznie azzal a nehézséggel, amely a nacionalizmus egy szempontra történő redukálásából ered. Nála ez abban nyilvánul meg, hogy nacionalizmus-felfogása nem terjeszthető ki minden egyénre. Berlin úgymond logikai hibájával rámutat arra a problémára, hogy egyes emberek eltávolodnak a nacionalizmustól, illetve más fogalmat keresnek a nemzethez tartozásuk kifejezésére. Következésképpen nem azonosítható minden esetben az emberi szándék, az emberi elvárás a nacionalizmus adott fajtájával.

Berlin kritikája a nacionalizmus modernizációelméletének egyik hiányosságára építhet, nevezetesen arra, hogy a nemzet számos attribútuma már a nemzetté válás folyamata előtt létezett. Ugyanakkor azonosítja a nacionalizmust a nemzet előtti hagyományvilághoz való visszatérésen alapuló nemzeti ideológiával, amely a nemzetet helyezi az első helyre az ember értékhierarchiájában. Még hozzá az actoni ellenállás-elmélettel magyarázva. Berlin nacionalizmus-felfogása a modernizációt kihagyja a nemzet lényegi attribútumai közül. Ebben az esetben persze a nacionalizmus összehangolása az emberi jogi liberalizmussal lehetetlenné válik. A nemzet nem jelentheti azt a területet, ame-

lyen a berlini negatív és pozitív szabadság kiegészítheti egymást. A szenvedélyszerű, indulatszerű, hitszerű, elrendeltetés-szerű, másokat idegennek, sőt ellenségesnek tekintő identitás nem alkalmas a negatív szabadság és pozitív szabadság egybehangolt jogfelfogásának megfogalmazására. A nemzeti jogok tehát aligha lehetnek emberi jogok. A nacionalizmus berlini értelmezése valóban kizárja ezt a lehetőséget, az általa jellemzett nacionalizmus tényleg nem emberi jogi természetű. Ám Berlin logikai hibája és e hiba által hagyott rés esetleges tágulása nem szüntet meg minden reményt és lehetőséget. Más értékrendre építve meg lehet tehát kísérteni a nacionalizmus más típusának jellemzését.

A nacionalizmus törzsi felfogásából adódó problémák azonban abban az esetben sem oldhatók meg, ha a berlini felfogásról úgy választjuk le a nacionalizmus más válfaját, hogy a berlini felfogás alaptételeit érintetlenül hagyjuk. Jonathan Glover például oly módon próbálja elkerülni Berlin hibáját, hogy a törzsi nacionalizmust csak a jelenség egyik válfajának tartja, különbséget téve a törzsi nacionalizmus és a felszabadulás nacionalizmusa közt. Glover szerint két története van a nacionalizmusnak. Az egyik az emberek szabadságáért való harca (például hogy elszakadjanak nagyobb szomszédjuktól, a gyarmattartó hatalomtól, a Szovjetuniótól, s elérjék az önálló nemzet méltóságát). A másik a nacionalizmus törzsi konfliktusként való értelmezése. Ezek jelennek meg első világháború során, de napjainkban Örményország, Azerbajdzsán, Jugoszlávia utódállamainak esetében.⁹⁷

Glovernek ugyanakkor meg kell adnia a kétféle nacionalizmus közös nevezőjét. Eszerint a nacionalizmus annak a hite, hogy a nemzeteknek önállóknak kell lenniük. Létezik univerzális verziója, mely szerint minden nemzetnek joga van az önállóságra, és van partikuláris verziója, mely szerint az adott nemzetnek ki kell vívnia az önállóságot. Ám Glover szerint az ideáltípus lényegében véve a törzsi nacionalizmus. A törzsek rendelkeztek etnicitással, közös területtel, nyelvvel és kultúrával. Mazzini nacionalistái is ezzel azonosítják: minden törzs egy nemzet, s minden nemzet egy törzs.⁹⁸ Az egyén lojalitása ezért törzsi jellegű. A nemzeti identitás részben a múlt történetének jelentéséből van

konstruálva. A nemzet közös történelme teremti meg a nemzeti egyetértést.⁹⁹

A nacionalizmus Glover szerint valóban részben a törzsiség kifejeződése, s mélyen gyökerezik a lélektanunkban. Csoportlajálításunk ugyanis általános diszpozíciójához kapcsolódik.

Tehát megismételve: Glover szerint a nacionalizmusnak két története van. Az egyik annak a harcnak a története, hogy az emberek szabaddá váljanak, azaz küzdelem a nagyobb szomszédal, a gyarmatosítóval, a Szovjetunióval szemben a nemzeti önrendelkezés eléréseért. A második pedig a nacionalizmus mint törzsi konfliktus. Ez kulminált szerinte 1914-ben. Ugyanakkor Glover kapcsán felvethető, éppen példái kapcsán, hogy elválasztható-e a két típus egymástól a ő szempontjai alapján. Vajon a Szovjetunió elleni felszabadító küzdelmek egyike-másika nem rendelkezik-e még erősebb törzsi jegyekkel, mint az első világháborút megvívó nemzetek? Alighanem magával az ideáltípussal van probléma Glover esetében is. A modernizáció kihagyása a nacionalizmus lényegi elemei közül ugyanis problematikussá teszi a jelenség jellemzését. A nacionalizmus mint reakció – s a felszabadító nacionalizmus nyilvánvalóan reakció – igényel valamit, amire reagálhat. S ez a valami a mások által gyakorolt nemzeti elnyomás, tehát mások nacionalizmusa, amelynek azonban már előzetesen léteznie kell. Vagyis Glover egyszerre ütközik bele a nacionalizmus törzsi elméletének és a nacionalizmus felszabadításelméletének korlátaiba.

Ugyanakkor Glover egy másik lényeges ponton is módosítja a berlini felfogást. Szerinte a törzsi pszichológiának nem mindegyik formája veszélyes. Jóllehet a nacionalizmus hitszerű, tehát lélektani természetű ugyan – hit a nemzeti önállóság szükségessége –, ám ez nem jelenti, hogy lélektani természete minden esetben agresszív szenvedélyt takar. Ha Glover álláspontja elfogadható, akkor a nacionalizmus nyilvánvalóan létező lélektani vonatkozásai önmagukban nem zárják ki a kérdés emberi jogi megítélését. Ehhez azonban – Glover álláspontjából kilépve – a kérdést ki kell terjeszteni a törzsiségen túlra.

A nemzet törzsi értelmezésének megjelenik egy olyan változata, amely a fogalmat nem általában véve a modernizációval történő szembehelyezkedésként jellemzi, hanem a modern társadalom egyik felfogásának kritikáját minősíti törzsinnek. Neve-

zetesen azt, ha nem fogadjuk el a szabad piac elvének dominanciáját a társadalom szervezőelveinek körében.

Friedrich August von Hayek például ezt az ellentétet egyenesen a törzsi morál, valamint az univerzális igazságosság közti tartós összeütközésként, a lojalitás iránti érzék és az igazságosság iránti érzék történelmi konfliktusaként jellemzi. Az univerzális igazságosságot az igazságosság általa vallott felfogásával azonosítja, ezért a vele való szembehelyezkedés minden módját a partikularizmus formáinak minősítheti. Az univerzális igazságosság központi normájának pedig a szabad piacot tekinti. Ebből következően állíthatja, hogy a helyes magatartás szabályainak univerzális alkalmazása előtt még mindig az olyan partikuláris csoportok iránti lojalitás áll, mint amilyenek a különféle foglalkozások kapcsán alakulnak ki, illetve mint amilyenek a nemzetek, a fajok, illetve a vallások. És mivel akadályozzák a piac szabályainak univerzális érvényesülését, primitív magatartásformáknak minősíthetők.¹⁰⁰

Hayek törzsi minősítése lényegileg tér el Berlinétől. Hayek a törzsi lojalitás forrását nem az idegenek, fejlettebbek általi elnyomatás alóli felszabadulásban látja, hanem a szabad versennyel történő szembehelyezkedésben. Ám Hayek felfogásából ennek kapcsán az is következik, hogy az adott állam fejlettsége nem a legfontosabb kritériuma törzsi minősítésének. E logika szerint ugyanis törzsi, nemzeti minősítést kellene kapnia annak a fejlett államnak is, amely akadályozza a piaci mechanizmusok érvényesülését másokkal szemben egy adott területen, és nem törzsi és nemzeti az a fejletlenebb, amely az adott területen a verseny szabadságának pártján van. A kérdés persze az, hogy a szabad verseny univerzális szabályainak egy csapásra történő globális elfogadása megszüntetné-e a nemzeteket. Aligha.

Hayek értékelése abból a korábban is megjelenő szempontból indul ki, hogy a partikularizmus és az univerzalizmus konfliktusában a megoldás az univerzális szabályok maradéktalan érvényesülése a partikuláris értékek rovására, csak azzal a különbséggel, hogy a nemzetállam partikularizmusának az egyes államokon belüli eltéréseket tekinti. Hayek lényegében John Stuart Mill álláspontját teszi univerzálissá azzal, hogy a nemzetállam fölé emeli a piac szabadságának normáját.

Ám az államok nagy része nemzetállam, és az is maradna a hayeki szabad piaci körülmények közt is. Nem válnának egy csapásra nemzetek fölötti állammá, továbbra is különféle nemzeti kultúrákhoz kötődő egyének élnének területükön. Ők pedig saját kultúrájuk fejlesztésének jogát igazságosnak tekintik, e jog megvonását pedig igazságtalannak. Hayek igazságosságfelfogása és a nemzet törzsi értelmezése között tehát fennmarad a feszültség.

De ugyanez mondható el a felfogás további képviselői kapcsán is. Ludwig von Mises a törzsi minősítést ugyan nem alkalmazza, de – a vallásokhoz és a szocializmushoz hasonlóan – a nacionalizmusban ő is az állami beavatkozás forrását látja.¹⁰¹ Minden olyan erkölcsi rend, amely ellentmond a haszonelvűség normáinak, korlátozó, és kollektivisták doktrínájához vezet. Mises szerint éppen ezért elfogadhatatlan. Ugyanakkor ennek kapcsán egy további probléma vethető fel, nevezetesen az, hogy az állami beavatkozás nem jelent effektív értéksemlegességet a politikai és társadalmi döntéshozatalban. Amint az már Mill kapcsán kiderült, a szabad verseny nem jelenti a kultúrák versenyének egyenlő feltételeit, és végképp nem jelenti együttműködésük szabadságát.¹⁰²

A nacionalizmus egész törzsi értelmezése problematikus. Nem pusztán az a problémája, hogy a nemzet azonosítása a törzsiséggel téves, hiszen a nemzet lényegi vonásaiban különbözik a törzsi társadalmaktól, hanem az is, hogy az azonosítás révén felvetett problémákat a törzsi minősítés nem teszi megoldhatóvá. Nemcsak újrafogalmazza az egyéni és egyetemes, valamint a nemzeti csoport közt kialakuló feszültséget, hanem fenn is tartja, konzerválja azt. És miután összekapcsolható a modernizáció egyes elemeivel anélkül, hogy magával a modernizáció elvével összekötődne, szükségszerűnek látszóan következhet belőle az a nézet, hogy a nacionalizmus lényegileg partikuláris. Ennek komunitárius következménye például Michel Walzer álláspontja, mely szerint az emberi faj alapvető jelentőségű közös vonása a partikularizmus.¹⁰³

De keményebb változatában azt is jelentheti, amit Berlin úgy foglalt össze, hogy a nacionalizmus nem pusztán a közös származást, hanem valami ideológiailag fontosat és veszélyeset jelent: azt a meggyőződést, hogy a csoport életformája különbözik

más csoportokétól, s a csoportot alkotó egyének alkatát a csoport határozza meg. Ez egy olyan ideológia, mely szerint egy társadalom életének rendszere a biológiai szervezetre hasonlít, s így a társadalom mint organizmus közös céljait azok a dolgok határozzák meg, melyekre e szervezetnek szüksége van, s amelyeket a természete iránt legérzékenyebb egyének jelölnek ki szavakban, képekben vagy más egyéb kifejezésformákban, s hogy ezek a célok mindennél magasabb rendűek, magasabb rendűek a személyes vagy univerzális értékeknél is. A nemzeti politikát tehát azért kell követnünk, mert a miénk. Vagyis nemzeti elveket, szabályokat nem azért kell követnünk, mert azok igazságos, illetve érényes élethez vezetnek, s nem is azért, mert önmagukban véve jók, hanem csakis azért, mert azok az én csoportom, nemzetem értékei. Ebben az esetben pedig el kell fogadnunk saját nemzeti ügyünk jogi felsőbbrendűségét.¹⁰⁴

Ugyanakkor Berlin kritikája kiegészíthető John Dunn megálapításával, azzal, hogy a jó törzsi értelmezésének további következménye az etikai relativizmus, hiszen a jó és jobb törzsön belüli mércével ítéltetik meg.¹⁰⁵ De az olyan mérsékeltbb felfogás, mely szerint a nemzet a törzsiségből fejlődött ki, méghozzá fokozatosan, egy további lépcsőfokon keresztül,¹⁰⁶ önmagában szintén nem oldja meg az etikai relativizmus problémáját. A megoldáshoz ugyanis a törzsi és a nemzeti összetartozás értékrendje között kellene éles határvonalat vonnia, éppen az egyetemes emberihez fűződő eltérő viszonyuk alapján. Következésképpen a törzsi morál nem lehet alkalmas valamiféle egyetemes morális mérce felállítására.

Ám a nemzet törzsi értelmezése mégis szolgáltat lényeges szempontokat egy emberi jogi nemzetfelfogás számára. Az egyik szempontnak annak kell lennie, hogy a törzsi létet el kell választanunk a nacionalizmustól, méghozzá az emberi jogok szempontjai alapján.¹⁰⁷ A másik szempont pedig az, hogy a nacionalizmusnak nyilvánvalóan vannak olyan változatai, amelyek nem egyeztethetők össze az emberi jogok értékrendjével. A nacionalizmus egésze, azaz annak minden eleme és válfaja nem áll összhangban az egyetemes emberi jogokkal. Ebből következően két kérdést kell megvizsgáljunk. Egyrészt azt, hogy lehetséges-e egyáltalán a nacionalizmus egy olyan szűkebb felfogása, amely összhangba hozható az emberi jogok értékrendjével.

Másrészt pedig azt, hogy ha lehetséges, akkor hol húzódnak határai.

Ebben segíthet a nemzet törzsi értelmezésének az a feltételezése, hogy a nemzet számos ismertetőjegye már a nemzetté válás előtt létezett, és nélkülük nem alakulhattak ki az egyes nemzetek. A nemzeti identitás ebből következően nem tartozik azok közé az identitásformák közé, melyek bárhol és bármikor pusztán racionális döntés eredményeképpen konstruálhatók. Vagyis a nacionalizmus törzsi értelmezésben is megjelenő primordiális felfogás¹⁰⁸ szempontjait figyelembe kell venni egy emberi jogi nézőpont kialakításakor.

Ezért először azt kell számba venni, melyek a nacionalizmus azon jelentősebb elemei, melyek már léteztek a nemzetté válás előtt, még ha a nemzet más jellemzőihez hasonlóan ebben a kérdésben sem állítható össze a teljes és minden esetre vonatkozatható lista. Azaz akkor is, ha a modernista felfogáshoz hasonlóan itt is beleütközünk a weberi elv megsértéséből eredő elmentmondásokba.

A nemzet kialakulásának gyakran elemzett feltételei közt találjuk az etnikumot,¹⁰⁹ a közös hagyományvilágot,¹¹⁰ kiváltképpen a mítoszokat,¹¹¹ a korábbi szimbólumokat és a kommunikációs örökséget, s ezen belül például a folklórt,¹¹² a már meglévő állami kereteket,¹¹³ a közös történelmi tapasztalatokat¹¹⁴ vagy éppen a nemzeti nyelv korábbi formáját, illetve formáit.¹¹⁵ Ugyanakkor leszögezhetjük, hogy a felsoroltak mindegyike problematikus, hiszen más-más módon jelennek meg az egyes konkrét esetekben.¹¹⁶ A felsoroltakon kívül más prekondíciókra is felhozhatók példák.

Weber kapcsán tehát állíthatjuk, hogy ezen feltételek korlátozottan érvényesek, valamint az egyes nemzetek esetében másként érvényesek. Azaz nem mindegyik feltétel bír ugyanakkora súllyal minden esetben, sőt nem mindegyiknek van jelentősége az adott esetben. Továbbá a nemzeti keretek közt jelentős átalakításon kell keresztülmenniük ahhoz, hogy alkalmassá váljanak a nemzet egyesítésére,¹¹⁷ valamint mindegyikük maga is folyamatos átalakuláson megy keresztül. Következésképpen a nemzetek nem statikus, változatlan jelenségek, hanem folyamatosan változnak, egymásra is hatást gyakorolva.

Meg kell válaszolnunk azt a kérdést, vajon ezek az elemek szükségszerűen vezetnek-e Isaiiah Berlin következtetéséhez. Vajon a nacionalizmus prenacionális elemei elkerülhetetlenül okozzák-e a nacionalizmus szenvedélyszerű, indulati, hitszerű, partikuláris jellegét, s változtatják-e minden más fölé rendelt meggyőződéssé? Minthogy léteznek példák, melyek nem ezt igazolják, nyilvánvalóan igazolhatatlan e következtetés szükségszerűsége, még ha mellette is szólnak erős érvek. Ám éppen a szabály általánosíthatatlanságának okán kell magának Berlinnek is kivételt tennie.

De az a kérdés is felvethető, hogy vajon e történelmi örökség szabadon használható-e a nacionalizmus megalkotásánál, azaz az adott nacionalizmus szükségletei értelmében korlátlanul és akadálymentesen átalakítható-e. A történelmi örökség átalakítása szükségességének legkövetkezetesebb képviselői szerint az örökség elemei lényegében csak eszközök lehetnek egy új, a modernitás által kiváltott konstrukció kialakításában. Benedict Anderson például annak a felfogásnak a képviselője, hogy a nemzet nem organikus, történelmi képződmény, hanem modern konstrukció. Anderson – Renan kizárásos módszeréhez hasonlóan – sorban mutatja be, hogy az ún. nemzet előtti források eredeti formájukban nem voltak alkalmasak a nemzet kialakulására. Szerinte a könyvnyomtatás és a nyomtatott nyelv volt a nemzeti öntudat alapja, ezáltal a nyomtatott szövegek olvasói váltak a nemzetileg képzelt közösség embriójává.¹¹⁸ A nemzet tulajdonképpen képzelt közösség, azaz modern jelenség, amely a nemzeti nyelv köré szerveződik, s éppen a nyelv teszi lehetővé a nyomtatott formában történő közösségi konverzációt. Ez a folyamat meghatározó jelentőséggel bír a nemzet kialakulásában.

A nemzet instrumentalista konstrukciójának alapproblémája a korábbi hagyaték vonatkozásában így az, hogy a nemzet alkotói vajon szabadon válogathatnak-e a történelmi hagyaték teljes tárházából, és korlátozásmentesen alakíthatják-e át saját szükségleteiknek, céljaiknak megfelelően. Azaz vajon az egyén szabadon konstruálhatja-e nemzete minden jellemzőjét. Ezt számos példa alátámasztani látszik. Például hogy a modern irodalmi nyelveket nyelvészek teremtették. Ám ellenpéldák is felsorakoztathatók, melyek esetében nem lehetett teljesen eltérni a

történelmi hagyaték adottságaitól. Azaz védhető az az állítás is, hogy a prenatalis elemek sajátosságait nem hagyhatták teljesen figyelmen kívül használóik. Még az a helyzet – hogy a kiválasztott nyelvet kevesen beszélték az adott országban, és formálisan nem is tartották a nemzethez tartozás legfontosabb kritériumának¹¹⁹ – sem jelenti azt, hogy a döntés teljesen elszakadhatott a beszélt dialektusoktól, illetve a más dialektusokhoz aránylag közel álló nyelvjárás kiválasztásától. A francia és német nacionalizmus közti különbségek okai közt azonban ott találjuk azokat az adottságokat, amelyekkel e nemzetek alakulásuk során számolhattak, illetve amelyekkel szembe kellett nézniük.¹²⁰ Ugyanakkor világos, hogy ezek az adottságok nem teremtenek megváltoztathatatlan pozíciót az adott nemzet lényeges kérdéseiben. Példa erre a német állampolgárság felfogásának immár törvénybe is foglalt megváltoztatása, noha mélyen gyökerezett a német nemzetfelfogás lényegi elemeiben. Következésképpen sem a nacionalizmus primordiális felfogása, beleértve a törzsi interpretációt, sem a nacionalizmus tiszta modernista felfogása nem alkothatja maradéktalanul az egyén nemzeti jogainak morális alapját.

Ugyanakkor Isaiah Berlin nacionalizmusfelfogása az illiberális nacionalizmus kiváló elemzése. Sőt az ellenállás elméletével összekapcsolva a korábbiak mellett az a következtetés is levonható belőle, hogy a liberális nacionalizmus szintén eredményezhet illiberális nacionalizmust. Szerintünk nem utolsósorban azért, mert a nacionalizmus liberális változata sem áll szükségyszerűen összhangban az emberi jogok értékrendjével.

Az e fejezetben elmondottak összegzéseként megállapítható, hogy a nacionalizmus összetett jelenség, amely nem szűkíthető egyetlen szempontra, alkotóelemre. Ugyanakkor megkísérelhetjük egyes elemeinek vizsgálatát az emberi jogok morális alapjainak szempontjából. E vizsgálatokból ugyan az következik, hogy a nacionalizmus nem mindegyik eleme egyeztethető össze az emberi jogok elveivel, de következhet az is, hogy egyes elemei igen. Tehát nem lehetetlen a nacionalizmus egy olyan válfaja, amelyik a nacionalizmus összetett volta ellenére megfelelhet az

emberi jogok morális követelményeinek. Ehhez azonban mind a modernizmus, mind pedig primordializmus szempontjai szükségesek, azaz indokolt a két nézőpont összeegyeztetése. A kérdés persze az, hogy az emberi jogok szempontjából is összeegyeztethető-e a két nézőpont, és ha igen, miként.

Előzetesen leszögezhetjük, hogy az egyénnek nyilvánvalóan jogában kell állnia, hogy a lehető legszabadabban kapcsolódhasson a modernség egyes elemeihez. De ugyanúgy jogában kell állnia, hogy élhessen örökségével, s környezete figyelembe vegye az öröksége révén nyert adottságait. Ugyanakkor ez a szempont akkor válhat az emberi jogok szempontjává nemzeti vonatkozásban is, ha mind a nemzeti modernizáció, mind pedig a nemzeti örökség egyénileg releváns, tehát mindkettő rendelkezik olyan dimenziókkal, amelyek nemzeti vonatkozásban is az egyén elhatározásának körébe tartoznak, illetve amelyek morálisan is releváns adottságainak részét képezik.